

Angestellten wurden nicht nach Schichten, sondern nach einem festem Monatsgehalt bezahlt. Das Einkommen der Hauptingenieure lag um 1100, der Ingenieure um 850, der Übersetzer um 700 und der Grubensteiger um 650 Rubel. Abgezogen wurden jeweils etwa 8% Lohnsteuer sowie Geld für die Verpflegungsrationen.

³⁶ BA-MA, RH 22, 91.

³⁷ NI-5261.

³⁸ BA-MA, RW 31, 344, 414.

³⁹ BA-MA, RW 31, 477; NI 4332.

⁴⁰ Vgl. BA, R 26 IV, 33 b; BA-MA, RW 31, 130.

⁴¹ BA-MA, RW 31, 420.

⁴² BA-MA, RW 31/410.

⁴³ *Dean M. Collaboration in the Holocaust. Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941-1944.* - New York, 2000.

⁴⁴ В одній із останніх публікацій У.Герберт зараховує цивільне населення окупованих областей, яке працювало на німців, до групи „примусових робітників” (Див: *Herbert U. Zwangsarbeit im „Dritten Reich”. Kenntnisstand, offene Fragen, Forschungsprobleme.* // *Reininghaus W., Reiman N. Zwangsarbeit in Deutschland 1939-1945. Archiv- und Sammlungsgut, Topografie und Erschleibungsstrategien.* - Bielefeld, 2001. - S. 16-37).

⁴⁵ *Herbert U. Fremdarbeiter Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes” in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches.* - Berlin, Bonn, 1985. - S. 359.

In the article, based on the novaday's researches of the foreign authors, as well as materials of Ukrainian archive storages, the author raises the problem of usage of Soviet citizens' labor in Donbas coal-mining industry.

П.М.Чернега*

¹ ВИКОРИСТАННЯ ЗМАГАЛЬНИХ ФОРМ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАЦІ НА УКРАЇНСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВАХ НАПЕРЕДОДНІ Й ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті аналізується характер і ефективність виробничого змагання робітників України.

В узагальнюючих працях з історії війни, робітничого класу й профспілок України, написаних за радянської доби, ця проблема досліджена поверхово, без критичного аналізу та висновків¹. Використання змагальних форм організації праці, спрямованих на зростання її продуктивності й розширення виробництва, розкривають роботи І.Белоносова, М.Коваля, Н.Жондакової, А.Митрофанової, Г.Морехіної, Л.Рогачевської, В.Сидоренко, Б.Слуцького². Але й вони не позбавлені політичної кон'юнктури, однобічності й ілюстративності у висвітленні загалом правдоподібного фактичного матеріалу.

В останнє десятиліття ця проблема майже не досліджувалася. Колективи авторів "Истории профсоюзов России" (М.,1999) й "Нарисів історії професійних спілок України" (К., 2002) також не приділили їй належної уваги³. Одним із перших здійснив вдалу спробу висвітлити таку важливу форму організації праці, як виробниче змагання напередодні війни, С. Кульчицький⁴.

Теоретичні основи соціалістичного (виробничого) змагання розробив організатор жовтневого (1917 р.) перевороту в Росії В.Ленін. Концепція змагання була утопічною, заперечувала основні принципи розвитку виробництва, товарно-грошові відносини, передбачала зрівняльний розподіл і зверхність адміністративно-командних методів над економічними. Змагання ототожнювалося з добровільною, але високоєфективною працею, масовим використанням понаднормової роботи навіть у вихідні та святкові дні без відповідного матеріального стимулювання.

*Чернега Петро Макарович - канд. іст. наук, професор, завідувач кафедри історії слов'ян і українознавства НПУ ім. М.П.Драгоманова.

У середині 30-х рр. виникає стаханівський рух, що став особливим виявленням трудової активності робітників, "важливим фактором сталінізації радянського суспільства"⁵. Не маючи достатньої матеріально-технічної й фінансової бази для швидкого й екстенсивного зростання економіки, сталінський режим покладав надії на соціалістичне змагання як на спосіб мобілізації трудівників на самовіддану й важку працю.

Напередодні війни ідеологи економічної політики ВКП(б) завершили розробку економічно необґрунтованої концепції соціалістичного змагання, яка ігнорувала наукові засади господарювання й зростання ефективності виробництва. У ній було закладено зрівняльний, а не змагальний принцип, що призвело до формалізму, оковамилювання, зниження трудової активності робітників.

Найбільш масовою формою трудового суперництва залишався рух стахановців. 1939 р. на металургійних заводах України стахановці становили 40% усіх робітників⁶. Натомість вугільна промисловість Донбасу, яка давала 58% загальносоюзного видобутку, план 1939 р. не виконала. "Вугільні комбінати "Сталінвугілля" й "Ворошиловградвугілля", - зазначалося в постанові ЦК ВКП(б) від 23 жовтня 1939 р., - працюють у край незадовільно"⁷. ЦК партії наголосив, що партійні й профспілкові організації, керівники шахт недостатньо займаються організацією змагання, запровадженням стаханівських методів праці⁸.

Не виконали річного плану колективи металургійної, коксохімічної, залізорудної, хімічної, лісової, текстильної, рибної промисловості, підприємства наркоматів будівельних матеріалів, капітального, промислового, житлового й комунально-культурного будівництва, Дніпровське та Чорноморське пароплавання, а також Одеська залізниця. XV з'їзд партії (травень 1940 р.) назвав основними причинами відставання цих галузей, серед іншого, вади в організації соціалістичного змагання, з'їзд зажадав "корінного поліпшення керівництва соціалістичним змаганням і стаханівським рухом та його вищою формою - рухом багатостатників і за сполучення професій"⁹. Про соціально-економічні й науково-технічні важелі учасників змагання не йшлося.

За умов командно-адміністративних методів керівництва економікою, бюрократизації суспільного життя, організація змагання нерідко зводилася лише до документального оформлення зобов'язань його учасниками. Різке, економічно необґрунтоване збільшення кількості тих, хто змагається, наприкінці 30-х рр. породило як видатні досягнення в розвитку продуктивності праці, так і негативні риси змагання (формалізм, приписки, оковамилювання).

У процесі змагання робітники оволодівали новими методами праці. Бурильник шахти №10 тресту "Дзержинськруд" Криворізького басейну О.Семиволос, досконало оволодівши технологією буріння й раціонально застосовуючи власні фізичні зусилля, започаткував новий багатовибірний метод буріння залізної руди. У липні 1940 р. він щоденно виконував за зміну 12 і більше виробничих норм¹⁰. Керівництво наркомату й ЦК профспілки робітників залізорудної промисловості південних районів на нараді новаторів і стахановців Криворіжжя (вересень 1940 р.) закликали гірників Криворіжжя й шахтарів Донбасу розгорнути змагання за оволодіння методом О.Семиволоса. Восени профспілкові організації охопили змаганням колективи 35 рудників, понад 300 дільниць і бригад¹¹.

На металургійних заводах України розгорталося змагання сталеварів і доменників за швидкісну виплавку металу. Колектив домни №3 заводу "Запоріжсталь" установив світовий рекорд продуктивності агрегату - добуву виплавку чавуну було доведено до 1976 тонн (план - 1330 т)¹².

Доменники "Запоріжсталі" й сталевари Дніпродзержинського заводу ім. Ф.Дзержинського стали ініціаторами всесоюзного змагання колективів цехів

і підприємств за дострокове виконання виробничих планів. Наркомат, ЦК профспілки й завкоми розробили умови трудового суперництва та охопили ним абсолютну більшість металургів. Однак серед учасників змагання було немало "типичних" стахановців і новаторів, які своєю "ударною" працею порушували технологічні процеси, псували техніку¹³. Партійні й радянські органи вбачали в цьому "шкідництво ворогів соціалістичного ладу", а в масовості змагання, агітаційно-пропагандистській і виховній роботі - мало не єдиний спосіб підвищення продуктивності праці. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) 2 червня 1940 р. прийняли постанову, яка мала забезпечити виконання виробничих планів. Для переможців змагання, замість високої зарплати й премій, було встановлено почесні звання "Кращий мартенівський цех СРСР", "Кращий доменний цех СРСР", "Кращий металургійний завод СРСР" і т. д.¹⁴

Протягом липня 1940 р. - березня 1941 р. число стахановців на металургійних заводах України збільшилося на 12 тис. Колектив Дніпродзержинського металургійного заводу першим вибором звання "Кращий металургійний завод СРСР", яке утримував до початку війни¹⁵. Але галузь продовжувала відставати у виплавці металу від потреб машинобудівної індустрії.

Сталінський режим домагався від господарських і профспілкових органів охоплення змаганням усіх трудівників, що створювало б ілюзію його масовості. Адміністрація, партійні й профспілкові організації підприємств в умовах масового терору всіляко цьому сприяли, чим заявляли про свою політичну благонадійність. Улітку 1939 р. профспілкові організації харківських верстатобудівного й тракторного заводів ініціювали в машинобудівній галузі рух багатостатників і сумісників професій. Нерідко масовий перехід до багатостатного обслуговування обертався нераціональним і неефективним використанням обладнання.

Усі форми виробничого змагання за своєю суттю були проявом позаекономічної експлуатації трудящих, що не сприяло ефективній праці. Намагання господарських органів будь-що виконати виробничі плани породжувало "штурмівщину", розбазарювання матеріалів та сировини.

У 1-й половині 1941 р. профспілки охопили змаганням від 80 до 90% промислових робітників СРСР. Чисельність стахановців і ударників у промисловості, на будівництві й транспорті становила близько 54% (понад 5 млн)¹⁶. Значну частку становили робітники України, передові методи праці й досвід яких переймали робітники інших республік. Бурильник уральської залізничної шахти "Красногвардійська" І.Янкін із бригадою російських гірників протягом двох тижнів оволодівав методом багатозабійного буріння в колективі О.Семиволоса в Кривому Розі. Передовий метод криворізького майстра освоювали гірники Вірменії й марганцевих рудників Чіатури в Грузії¹⁷.

У процесі змагання шахтарських колективів Донбасу й Кузбасу українські гірники навчали російських високоефективним методам видобутку вугілля. У 1939 р. донецькі вибійники Кошуба, Маштак та ін. працювали інструкторами стаханівських методів праці на шахтах Кузбасу¹⁸.

Дані державної статистики, яка базувалася на ідеологічних засадах більшовизму, не дозволяють скласти правдиве уявлення про місце й роль т. зв. "соціалістичного змагання" в піднесенні промислового виробництва 30-х рр. 1940 р. продукція промисловості України зросла в 7,3 рази порівняно з 1913 р., а важкої - майже в 10 разів. Республіка посіла друге місце в Європі (після Німеччини) за виправкою чавуну, четверте у світі за видобутком вугілля. Україна випередила Францію та Італію й наздогнала Великобританію за виробництвом металу й машин¹⁹.

У трудових рекордах 30-х рр. було немало формалізму, фальші й, особливо, приписок. Нерідко результати праці цілих колективів приписували окремим т. зв. "стахановцям". Загальне зростання продуктивності праці співвідносилось не з усіма, хто забезпечував її підвищення, а лише з тими, хто виробляв кінцеву продукцію. "Статистичні показники, засновані на цінах (передусім показник валової продукції), - стверджує відомий український учений С.Кульчицький, - мали обмежену інформаційну вагу, зокрема для тих, хто визначав економічну політику й ухвалював директивні рішення"²⁰. При значному зростанні виробничих фондів виробництво найважливіших видів промислової продукції з розрахунку на душу населення (а саме це є основним показником рівня техніко-економічного розвитку) наприкінці 30-х рр. і пізніше залишалось в СРСР набагато нижчим, аніж у більшості країн Західної Європи й Північної Америки²¹. Незважаючи на зусилля профспілок і господарських органів, стаханівський рух, як вища форма змагання, не став визначальним у характеристиці трудової діяльності й ставленні радянських людей до праці у 30-х-40-х рр. Продуктивність праці навіть у реконструйованих галузях важкої, машинобудівної, оборонної промисловості була значно нижчою, ніж у передових країнах із ринковою економікою.

Штурмівщина поставила на порядок денний проблему якості продукції. Часто за показниками валового зростання ховалося виробництво непридатної продукції. Це свідчило про те, що поряд із працею стаханівського типу існувала праця відчуженого характеру: недбала, байдужа, недобросовісна, неякісна, виснажлива, з низькою оплатою, реально не підкріплена широко рекламованими "соціальними перевагами". Наявність цих факторів свідчила про те, що сталінський режим не здійснив соціалістичного усупільнення, а відсутність демократії породила нещирю, подвійну поведінку людей у праці й суспільній діяльності.

Адміністративно-репресивні методи керівництва економікою, позаекономічна експлуатація робітників стали наприк. 30-х - на поч. 40-х рр. основною перешкодою на шляху функціонування промисловості. Особливо це відчувалося у вугільній, металургійній, залізорудній, коксохімічній та енергетичній галузях.

Режим намагався усунути проблеми в економіці наказами, репресивними методами. XVIII Всесоюзна конференція ВКП(б) (лютий 1941 р.) зобов'язала партійні, радянські, господарські органи й профспілки посилити адміністративно-командні методи керівництва економікою й виробничим змаганням²².

У квітні 1941 р. пленум ВЦРПС прийняв постанову, якою зобов'язав профспілкові організації спрямувати ініціативу стахановців на допомогу мільйонам робітників в оволодінні новою технікою, досягненні найбільшої ефективності праці²³, тож агітаційні заходи мали вплив на свідомих робітників, тоді як підвищенню продуктивності праці основної маси учасників змагань сприяли соціально-економічні важелі.

Із початком війни господарські органи й профспілки спрямували трудову активність працівників на виробництво озброєння. Для оперативного вирішення виробничих і побутових питань запроваджувалася посада заступника голови фабрично-заводського й місцевого комітету з організації змагання та матеріально-побутового забезпечення.

В умовах дезорганізації виробництва й деморалізації населення в початковий період війни державні й партійні органи, профспілки намагалися згуртувати робітників, залучити їх до самовідданої праці на заводах. На шахтах Донбасу профспілкові організації розгорнули змагання за виконання й перевиконан-

ня щоденних виробничих норм. 26 червня 1941р. вибійник шахти "Центральна Ірміно" П.Синяговський видобув за зміну 145 т вугілля, що становило 13 норм, і відкрив рахунок своїм трудовим досягненням у воєнні роки. У липні він вирубав 1562 т вугілля, чим перевищив рекорди продуктивності праці з відбійним молотком у басейні. А колектив шахти - ініціатор уседонецького змагання за нарощування видобутку вугілля й економію ресурсів - достроково, 25 липня, виконав семимісячний план. Продуктивність праці в липні була на 24,6% вищою, ніж у червні, а собівартість вугілля - на 6,8% нижче планової²⁴.

Шахта №15 тресту "Фрунзевугілля" щоденно, з 22 червня, видобувала понад норму 100 т вугілля. За 20 днів липня комбінати "Ворошиловградвугілля", "Ростоввугілля" та "Сталінвугілля" збільшили видобуток порівняно з попереднім місяцем на 65400, 24500 і 36700 тонн. У 3 кварталі 1941 р. гірники видали "нагора" понад 1/3 загальносоюзного видобутку²⁵.

Наркомат і ЦК профспілки робітників залізорудної промисловості південних районів від перших днів війни розробили низку заходів, спрямованих на підвищення продуктивності праці гірників і найбільш повне забезпечення рудою металургійних підприємств, а також закликали продовжити змагання з робітниками Чиатурі. Підприємства трестів "Дзержинськруд", "Ленінруд" і завод гірничого обладнання першими виконали план 6 місяців 1941 р. Усі трудові колективи Криворізького басейну достроково завершили виконання виробничої програми²⁶.

Перед у трудовому суперництві вели гірники шахти ім. Їлліча О.Семиволос, Загорний, Зарядчик, Гузов, Ігнат'єв. Колектив шахти 24 червня виконав семимісячний план видобутку руди, а О.Семиволос - 1,5 річних норми²⁷. У перші три місяці війни трудящі басейну видобули понад 2 млн. т залізної й 586,1 тис. т марганцевої руди²⁸.

Адміністрація й профспілкові організації металургійних заводів зосередили увагу на максимальному збільшенні виплавки металу. Завкоми докладали значних зусиль для впровадження на підприємствах методу швидкісної виплавки металу маріупольського сталевара М.Мазая й дніпропетровського - Я.Чайковського. У процесі змагання металурги збільшили виплавку високоякісних сталей і феросплавів, розширили виробництво складних профілів прокату та броньових плит. До жовтня 1941 р. металургійні заводи України виплавили 1,8 млн. т чавуну, 1,9 млн. т сталі, 1,4 млн. т прокату, 89 тис. т труби²⁹.

Колективи машинобудівних заводів республіки самовіддано працювали над виконанням замовлень для фронту. Стахановці складального цеху Харківського тракторного заводу закликали робітників підприємства посилити трудову активність, дисципліну, ефективно використовувати обладнання й не залишати робочих місць доти, поки не виконають виробничу норму³⁰.

Бомбардування промислових об'єктів, евакуація обладнання підприємств звели нанівець організацію виробничого змагання. Держава, як і в передвоєнні роки, посилила застосування позаекономічного стимулювання праці для зростання ефективності виробництва й нарощування випуску воєнної продукції. У 1942 р. ЦК ВКП(б) прийняв низку постанов, якими зобов'язав ВЦРПС і наркомати розробити умови змагання для кожної промислової галузі. Керівництво, узагальнення й розповсюдження передового досвіду, підбиття підсумків, моральне й матеріальне заохочення було доручено профспілкам³¹. Для нагородження переможців було встановлено перехідні червоні прапори вищих партійних і державних органів, ВЦРПС, центральних комітетів профспілок і наркоматів. Переможцям змагання виділяли незначні грошові винагороди, додаткові продукти харчування та промтовари.

22 травня 1942 р. президія ВЦРПС прийняла постанову про участь профспілок в організації всесоюзного соціалістичного змагання, якою зобов'язала центральні, обласні, фабрично-заводські й цехові комітети надати трудовій ініціативі робітників і спеціалістів масового характеру, запроваджувати досвід стахановців, нові форми організації праці³².

Навесні змагання набуло форм масового руху. Якщо в листопаді 1941 р. промислове виробництво, дезорганізоване евакуацією понад 1,5 тис. підприємств і окупацією України та інших економічних районів, упало до 52% (від рівня 1940 р.), то з 2-ї половини 1942 р. розпочалося піднесення економіки, особливо воєнного виробництва³³.

Втрата Донбасу надзвичайно загострила проблему забезпечення вугіллям металургійних заводів, підприємств ВПК. Вугільні басейни Уралу, Сибіру й Казахстану не виконували державних планів. ВЦРПС, наркомат і ЦК профспілки робітників вугільної промисловості східних районів у вересні 1942 р. зобов'язали керівництво й профспілкові комітети шахт розгорнути змагання між колективами підприємств і забезпечити виконання виробничих норм³⁴.

В авангарді трудового суперництва йшли колективи, очолювані спеціалістами з Донбасу М.Ізотовим, О.Стахановим, О.Степаненком, П.Кратенком, М.Касауровим. Директор тресту "Челябвугілля" М.Ізотов активно сприяв профспілковій організації у розгортанні змагання за підвищення продуктивності праці, рівня механізації виробничих процесів і зменшення собівартості вугілля. Одними з перших перейняли метод О.Стаханова шахтарі Карагандинського й Уральського басейнів. На підприємствах Кізелівського басейну змагання гірників-швидкісників очолили вибійник А.Ібатаєв і стахановець із Донбасу П.Кузьменко. Перший довів видобуток вугілля за зміну в лютому 1943 р. до 7,3 норми, а другий - до 6³⁵.

Через війну план будівництва нових шахт виконати не вдалося, а видобуток вугілля зменшився до 75,5 млн т, що становило 45,5% обсягу 1940 р.³⁶

Завдяки самовідданій праці понад 71 тис. українських гірників, що влилися в колективи шахт Московського, Кузнецького, Карагандинського, Уральського й Печорського басейнів видобуток вугілля зростав (якщо 1940 р. він становив 49,3 млн т палива, то 1941 - уже 56,1, 1942 - 53,1, 1943 - 71,1, 1944 - 80,9, 1945 - 88,7)³⁷.

У тилу налагоджували й нарощували виробництво продукції підприємства коксохімічної й вогнетривкої промисловості України. 1942 р. їм не вдалося виконати план виробництва шамоту й динасу. У травні 1943 р. ВЦРПС і наркомат чорної металургії прийняли спільну постанову, якою зобов'язали господарські органи й профспілки спрямувати основні зусилля на поліпшення фінансування, матеріальне постачання, поповнення колективів кадрами. Самовіддана праця робітників і спеціалістів із Донбасу й Придніпров'я в 1943 р. сприяла зростанню продуктивності виробництва. Колектив Богдановицького рудоуправління видобув 1943 р. вогнетривкої глини в 1,5 рази більше, ніж у минулому. Виконання виробничої норми робітниками Красногорського вогнетривкового заводу в 1 кварталі 1944 р. становило 150%. Серед передовиків виробництва були робітники з України Г.Піддубний, А.Гришко, І.Гавриленко, П.Кипоренко, В.Авраменко. З 12,6 тис. зайнятих на підприємствах у Богдановичах, Красногорському, Нижньому Тагілі, Первоуральську, Сухому Лозі й Сатках понад 6 тис. робітників виконували виробничу норму на 120%³⁸. Виснажлива праця робітників залишалася чи не єдиним реальним засобом зростання виробництва продукції.

Важливою формою організації змагання в роки війни залишався масовий рух робітників за виконання двох, трьох і більше виробничих норм, мотивацією

якого були доволі висока заробітна плата й видача додаткових продуктивних і продовольчих товарів. У жовтні 1941 р. на нараді стахановців Бакальських рудників рудокопи з України Боровик, Доренський, Москаленко, Пихтар, Пучкін і Семиволос закликали гірників Уралу розгорнути змагання за виконання й перевиконання планових завдань. Ініціативу підтримали наркомат і президія ЦК профспілки робітників залізорудної промисловості східних районів і 25 грудня ухвалили відповідну постанову³⁹.

Гірники України, як і перед війною, очолювали трудове суперництво. Видатний стахановець О.Семиволос, працюючи на руднику "Об'єднаний", протягом 1942 р. в надзвичайно важких умовах виконував від 4 до 7 норм за зміну. У 3-4 рази перевиконували виробничі завдання шахтарі з Кривого Рогу Ананьєв, Зіньков, Власенко, Клименко, Коваленко, Кириленко, Небайло, Онуфрієнко й місцеві - Байбурін, Дубров, Кривонос, Лисов, Сединкін⁴⁰.

Видатних результатів у змаганні досяг бурильник Високогорського рудника криворізький майстер І.Завертайло - він бурив за зміну до 11 вибоїв, виконуючи норму 30 прохідників. У квітні 1942 р. стахановець виконав план на 650%, а його земляки С.Єременко, М.Дяченко, А.Головатий, Ф.Мойсеєнко - на 300-500%. Оволодівши методом багатовибійного буріння, 80 гірників перевиконали план на 1000%, а 1708 стали стахановцями й ударниками. Лише 3,4% робітників не виконали виробничого завдання. За роки війни колектив підприємства майже безперервно утримував звання "Кращий рудник Радянського Союзу"⁴¹.

Освоєння нових родовищ, відсутність техніки й кваліфікованих кадрів стали на заваді виконанню річного плану видобутку залізної руди. Із 737 гірників Гороблагодатського рудника 318 не виконували норми, тоді як 96 давали по дві й більше. Близько 2180 робітників залізорудної промисловості не виконали виробничого завдання січня 1943 р.⁴² Проте вже в грудні гірничорудна промисловість східних районів виконала виробничий план на 130%, а кількість гірників, які не виконували норми, зменшилася майже вдвічі⁴³.

З ініціативи завкому Челябінського тракторного заводу розпочалося змагання танкобудівників. Видатних успіхів досяг колектив заводу ім. Комінтерну. Для нагородження переможців завком установив 27 перехідних червоних прапорів, почесні звання кращих робітників за професіями, а також незначні грошові винагороди. 1942 р. кращим у змаганні виплатили всього 150 тис. руб.⁴⁴ Протягом року профспілкова організація охопила змаганням 23 тис. робітників і спеціалістів, а 1943 р. - ще 7 тис. із 33 тис., зайнятих на підприємстві, але майже незмінно залишалася кількість стахановців і ударників (відповідно 17,1 тис. і 17,9 тис.). Близько 3 тис. робітників виконували 2, 3, 5 і 10 норм. До 1 травня 1944 р. 60 стахановців виконали річне завдання. Серед них були новатори з України М.Дудник, Г.Дорогань, А.Ярова. Продуктивність праці в 1943 р. зроста на 29,6% порівняно з минулим роком і становила 108,3% до плану. Колектив заводу за перемоги у всесоюзному змаганні протягом війни 38 разів удостоювався перехідного червоного прапора ДКО, десятки разів - перехідних прапорів ВЦРПС і наркомату танкової й тракторної промисловості, а також нагороджений орденами Леніна, Трудового червоного прапора та Червоної зірки⁴⁵.

Понад 80% робітників, ітерівців і службовців охопив змаганням завком Челябінського тракторного заводу. У липні 1943 р. близько 18 тис. із них стали стахановцями й ударниками, 2,5 тис. виконували дві, три й більше виробничих норм, понад 400 обслуговували по декілька верстатів. Збори профспілкового активу підприємства, що відбулися 24 січня 1944 р., відзначили роль завкому в збільшенні випуску танків, зростанні продуктивності праці на 36,7%, змен-

шенні трудомісткості виробництва на 45% і собівартості продукції на 17,5%⁴⁶.

Наркомат і ЦК профспілки робітників тракторної й танкової промисловості, керівництво підприємств і заводомі протягом 1943 р. досягли значних успіхів в організації виробничо-масової роботи. Виробництво танків зросло на 138,3%, а продуктивність праці - на 139%. Заводи наркомату виконали річний план виробництва танків, тракторів, двигунів, запчастин до них і боєприпасів на 101,7%. Зменшилася собівартість продукції. У листопаді завод ім. Комінтерну витратив на виробництво танка Т-34 127,8 тис. руб. проти 178 тис. у січні поточного року, інші підприємства - відповідно 174,3 тис. проти 259 тис.⁴⁷ Протягом року радянська армія отримала 20 тис. танків і 4 тис. САУ⁴⁸.

У змаганні трудових колективів підприємств наркоматів озброєння, боєприпасів, авіаційної промисловості й машинобудування певних успіхів досягли евакуйовані з України заводи. Київський завод ім. І.Лепсе, що в тилу став Кувшинським машинобудівним підприємством, у 1942 р. більше ніж утричі збільшив виробництво боєприпасів. Виконання робітниками планових завдань становило 144%, а продуктивність праці зросла вдвічі. Завком Челябінського підприємства ім. Колющенка охопив змаганням близько 2,5 тис. трудівників, понад 2,3 тис. із яких стали стахановцями й ударниками. Число робітників, які не виконували виробничі норми, зменшилося вдвічі й становило 164 особи⁴⁹. Колектив заводу випустив у 1943 р. 3237 реактивних мінометів (у 3,3 рази більше, ніж у 2-й половині 1941 р.)⁵⁰.

У той же час оргбюро ЦК профспілки робітників промисловості боєприпасів зазначало, що на 1 липня 1942 р. змаганням було охоплено лише 60-70% робітників, заводомі не ведуть обліку його учасників, не підбивають підсумки, не популяризують досвід кращих стахановців. Проблема обговорювалася на 7 загальнозаводських нарадах, ужиті заходи змінили ситуацію в галузі наприкінці року на краще⁵¹.

Одним із лідерів змагання серед підприємств важкого машинобудування був завод "Уралважмаш" у Нижньому Ісетську Свердловської області, збудований на базі київського заводу "Більшовик". 1942 р. в колективі працювали близько 700 стахановців і ударників, понад 140 трудівників виконували виробничі завдання на 200%, а 10 - на 1000%⁵².

З ініціативи українського сталевара А.Сорокового з Кувшинського й росянина М.Базетова з Верх-Ісетського металургійних заводів у грудні 1941 р. розпочалося змагання за швидкісну виплавку сталі. Одними з перших приклад відомих майстрів наслідували українські сталевари: В.Амосов, який працював на Златоустівському металургійному заводі, Т.Абраменко, П.Дорошенко, Є.Лук'яничков, Малуховський, М.Хилько (Магнітогорський металургійний комбінат), Д.Сидоровський ("Уралмаш"), С.Дмитренко і А.Кравець ("Амурсталь"), Захарченко, Малишев, Нехорошев (Кузнецький металургійний комбінат)⁵³.

Пленум ЦК профспілки робітників чорної металургії східних районів (31 серпня - 3 вересня 1942 р.) відзначив позитивні зрушення в організації змагання. Число його учасників на заводах збільшилося до 90%. План виплавки чавуну виконали 8 підприємств із 10, сталі - 10 мартенівських цехів із 15, а прокату - 12 із 19. Почесних звань "Кращий доменний цех Радянського Союзу" був удостоєний колектив доменного цеху Магнітогорського металургійного комбінату, "Кращий сталеплавильний цех Радянського Союзу" й "Кращий прокатний цех Радянського Союзу" - цехи Кузнецького металургійного заводу. Кожен переможець отримав грошову винагороду на суму 250 тис. руб.⁵⁴ Проте колективи Кувшинського, Нижньо-Салдинського, Сіверського, Первоуральського новотрубного, Кіровоградського та інших металургійних заводів не виконали державних

планів. Багато молодих робітників - підлітків і жінок - не виконували норми. На Магнітогорському комбінаті вони становили 38%, Кіровоградському мідно-плавильному заводі - 36%, Белорецькому металургійному - 31%, Ашинському - 23%. 28% робітників металургійних підприємств Уралу й Сибіру не виконували виробничих завдань⁵⁵. На це були об'єктивні причини: низька кваліфікація кадрів, недостатня механізація виробничих процесів, перебої з паливом і сировиною, завищені, економічно необґрунтовані виробничі плани, тривала реконструкція підприємств, фізичне виснаження і важкі умови праці робітників.

Поліпшення матеріально-технічного постачання, удосконалення організації праці й підготовки кадрів на металургійних заводах сприяли зростанню ефективності виробництва. Приріст валової продукції за 11 місяців 1942 р. на Магнітогорському комбінаті становив 133%, Златоустівському заводі - 168%, Ашинському - 119%, Уфалейському - 112%. За підсумками змагання в 1942 р. й 1 кварталі 1943 р. колективи Первоуральського, Лисьвенського, Верх-Ісетського та Кузнецького металургійних заводів були нагороджені орденами Леніна й Трудового червоного прапора. За внесок у підвищення ефективності виробництва 34 металурги й інженери були удостоєні звання лауреатів Державної премії⁵⁶. Серед них було немало робітників і спеціалістів із України.

Керівництво магістралей і профспілка залізничників спрямували змагання на якнайшвидше формування й збільшення швидкості руху поїздів, своєчасний ремонт колій, вагонів і паровозів. Залізничники України, яких у тилкових районах було близько 75,6 тис., стали ініціаторами впровадження на залізницях східних і південних районів стаханівського методу роботи машиніста паровозного депо станції Слов'янськ П.Кривоноса, який забезпечував ефективне використання та надійну експлуатацію локомотива. Його послідовник, машиніст І.Редько, утримуючи в зразковому стані локомотив, від січня 1942 р. до січня 1943 р. додатково провів 60 ешелонів, перевіз понад 49 тис. т вантажів. Економія ресурсів під час експлуатації локомотива становила 27 тис. руб. і 88 т палива⁵⁷.

Широкого поширення в тилу набув метод диспетчерського керування рухом поїздів, запропонований начальником Сталінської залізниці М.Закорком, а також система швидкісної обробки транзитних ешелонів, розроблена залізничниками станції Чаплино Південної магістралі УРСР.

Українські залізничники підтримали ініціативу новосибірського машиніста М.Луніна, який відмовився від послуг комплексних ремонтних бригад. Рух за сумісництво професій набув широкого поширення на Південно-Уральській залізниці - основній магістралі СРСР. У березні 1942 р. за лунінським методом працювали 132 бригади машиністів і 662 з 1918 обхідників. Комітет профспілки охопив змаганням понад 39 тис. залізничників із 43,3 тис. працівників. Близько 22,8 тис. стахановців і ударників постійно перевиконували виробничі норми. Добову швидкість руху ешелонів було доведено до 800 км⁵⁸.

Проте, незважаючи на самовіддану працю робітників, залізничний транспорт не виконав планів перевезення вантажу в 2-й половині 1941 - 1942 рр. 1942р. за розкладом прослідувало лише 47% поїздів. Добове завантаження залізниць зменшилося проти 1940 р. більше ніж удвічі⁵⁹.

ДКО, ВЦРПС і наркомат шляхів сполучення протягом 1943 р. зміцнили господарські кадри, розпочали будівництво нових залізниць, поліпшили їх матеріально-технічне постачання й побутове забезпечення трудових колективів. Дорожні комітети охопили змаганням близько 89% залізничників 37 доріг, до 62% зросла кількість стахановців і ударників. Державний план перевезень виконали всі залізниці. Добове завантаження збільшилося на 3 тис. вагонів порівняно з минулим роком⁶⁰.

На підприємствах будівельної індустрії профспілки очолили рух за сумісництво професій. За відсутності належних засобів механізації на будовах переважала ручна праця. Для підвищення ефективності будівництва адміністрація й профспілкові комітети організували навчання молодих робітників, допомагали їм оволодівати суміжними професіями, удосконалювати організацію й технологію праці. На початку 1942 р. профспілка робітників будівництва важкої промисловості Уралу й Західного Сибіру охопила різними формами змагання на будовах Челябінської області 57% будівельників, Узбецької РСР - 51%⁶¹. Важкі умови праці й побуту будівельників за відсутності належного матеріального стимулювання стали перешкодою на шляху масового залучення робітників галузі до участі в змаганнях.

Восени 1941 р. на підприємствах тилу виник рух за створення молодіжних бригад, які змагалися за присвоєння звання "Фронтowa бригада". ВЦРПС визначила основні напрями їх діяльності, наголосивши, що головним їхнім завданням є виконання щоденних виробничих норм всіма членами колективу не менше як на 200 %⁶². Робота таких колективів будувалася на високій трудовій дисципліні, самовідданій, виснажливій і вміло організованій праці. Робітники фронтowych бригад тижнями не залишали цехів, виконуючи замовлення фронту.

Рух молодіжних бригад за роки війни став однією з наймасовіших форм змагання. Шість фронтowych бригад Артемівського машинобудівного заводу, що продовжив роботу в Єгоршині Свердловської області, виконували виробничі норми протягом 1943 р. на 200-300%⁶³. У 1943 р. завкоми підприємств озброєння й боеприпасів організували змагання 3,4 тис. бригад, які налічували 30 тис. молодих робітників. Продуктивність праці в галузі зросла на 20%⁶⁴.

На танковому заводі ім. Комінтерну за звання фронтowych змагалося 982 бригади (понад 10 тис. робітників). Наступного року 309 із них виборили звання фронтowych, а 9 - гвардійських. Серед кращих були колективи українських стахановців Т.Бронєвої, М.Гудимова, В.Волошанина, А.Кушнарюк, А.Панферова. Достроково, до 25 грудня 1943 р., виконали річний план 208 робітників фронтowych бригад, два річних завдання - 123, три - 28. Завком Челябінського тракторного заводу розгорнув змагання серед 2,5 тис. молодіжних бригад (18 тис. робітників). У першому кварталі 1943 р. 319 із них за героїчну працю були удостоєні звання фронтowych. До квітня 1944 р. профспілкові організації й адміністрація тракторних і танкових заводів охопили змаганням 2493 молодіжних бригади (17,5 тис. робітників)⁶⁵.

Фронтowi бригади працювали також і в районах бойових дій. Ремонт літаків на аеродромах здійснювали бригади Київського авіаційного заводу, розташованого в Новосибірську. За трудові досягнення слюсарі І.Гулак, Лойненко, Романюк, Шабанов були нагороджені орденами й медалями⁶⁶.

Високої продуктивності праці, економії матеріалів і якості пошиття обмундирування досягли молодіжні й фронтowi бригади швейних підприємств України, що працювали в тилу. Швачки, очолювані Макаровою з Харківської фабрики "Більшовичка України", розташованої в Семипалатинську (Казахська РСР), щорічно виконували виробничий план на 400%. Місячні плани 1944 р. колектив виконував на 210-220%⁶⁷.

1943 р. в промисловості СРСР працювало 36 тис. молодіжних бригад (300 тис. робітників). Проте кваліфіковані робітники становили в них не більше 2-3 %⁶⁸.

Зростання продуктивності виробництва в перші роки війни (1942 р. воно становило, порівняно з 1940 р. - 180%, у 1943 - 139, 1944 - 142%) було результатом самовідданої, важкої й виснажливої праці робітників і наполегливості гос-

подарських органів і профспілок. Найбільших темпів росту продуктивності праці досягли трудящі промисловості боєприпасів - на 54%, авіаційної - на 47%, танкової - на 43%⁶⁹.

Аналіз документів галузевих ЦК профспілок свідчить, що в організації змагання за роки війни були періоди піднесення й спаду. 1943 р. зменшилася кількість учасників змагання серед робітників залізорудної промисловості східних районів (із 83,4% до 81,5%), а на підприємствах важкого машинобудування - з 76% до 69,7%. Наступного року спала трудова активність металургів центральних районів⁷⁰. Серед причин - постійний процес перебудови, удосконалення виробництва військової техніки, нестача й низька кваліфікація кадрів, їх плинність і реєвакуція, мізерні матеріальні стимули, надзвичайно важке матеріально-побутове становище й умови праці, байдуже ставлення окремих партійних і господарських органів до організації змагання.

На визволеній території України профспілки відновили змагання між робітниками різних галузей виробництва та регіонами СРСР за якнайшвидшу відбудову економіки. Шахтарі Донбасу продовжили змагання з гірниками Кривбасу, Кізелівського й Підмосковного вугільних басейнів і нафтовиками Баку, робітники шахт і рудників Нікопольського марганцевого родовища - з трудівниками Чиатурі, коксохіміки й металурги Придніпров'я й Донбасу - з колегами Уралу та Сибіру, машинобудівники - з колективами споріднених підприємств Ленінграда, Москви.

Переможцям змагання за професіями встановили звання "Кращий слюсар", "Кращий токар" і т. п. XII пленум ВЦРПС (березень 1944 р.) указав на необхідність подання для нагородження орденами й медалями, присвоєння звання лауреатів Державної премії СРСР стахановцям і новаторам виробництва, які постійно здобувають перші місця в змаганні⁷¹.

Профспілки України зосередили увагу на організації індивідуального змагання. ЦК профспілки шахтарів Донбасу спільно з наркоматом вугільної промисловості СРСР розробили й схвалили в листопаді 1943 р. положення про присвоєння звання "Майстер вугілля в дні Вітчизняної війни" робітникам основних професій, які виконують місячний план не менше, як на 150%. Подання для присвоєння звання робили комітет профспілки й начальник шахти, а схвалювали його вищий профспілковий орган і керуючий трестом. Робітники, які удостоювалися звання, щомісяця отримували грошову винагороду на суму 500 руб., а також дозвіл на першочергове придбання продуктових і промислових товарів на суму, що не перевищувала 30% місячної премії за майстерність⁷².

Число майстрів вугілля зростало з кожним днем. На початку січня 1944 р. вибійник шахти №19-20 "Артемвугілля" М.Афонін видобув за зміну 67,8 т вугілля, що становило 20 норм. Змагаючись із ним, Б.Калюжний виконав у цей же день 16 норм. До 15 серпня М.Афонін виконав три річні завдання, Б.Калюжний - два, а 44 гірники шахти - річний план. Протягом року М.Афонін установив три вседонецькі рекорди з видобутку вугілля⁷³.

На початку лютого вибійник шахти №8 тресту "Боковоантрацит" Г.Седак перевищив рекорд М.Афоніна, виконавши норму на 2215%. Молодий гірник шахти №2-біс М.Головнєв нарубав 4 травня за зміну 86 т вугілля, що становило 2200% норми. Центральний орган ВЦРПС газета "Труд" 20 грудня сповістила про виконання вибійником шахти №28 "Венгеровка" тресту "Фрунзевугілля" комбінату "Ворошиловградвугілля" Л.Голоколосовим 7 річних планів. Гірники комбінату видали "нагора" понад план більше ніж 120 ешелонів вугілля⁷⁴.

Понад 2,8 тис. майстрів вугілля працювали на шахтах комбінату "Сталінвугілля". По два й більше річних завдань виконали О.Кеда, С.Рубан, І.Панаща-

тенко, М.Злобін, М.Гришутіна, В.Корзулова, Н.Кузьменко, Т.Таратутіна та ін. 1944 р. 225 тис. гірників Донбасу змагалися за звання "Майстер вугілля в дні Вітчизняної війни". Його були удостоєнні 5745 стахановців⁷⁵.

1945 р. ЦК профспілки гірників Донбасу й шахткоми охопили змаганням 231,3 тис. робітників із 371,5 тис. зайнятих у вугільній промисловості. Середньодобовий видобуток вугілля у вересні збільшився порівняно із січнем на комбінатах "Сталінвугілля" на 32,5%, "Донбасантрацит" на 37,2%, "Ростоввугілля" на 29,4%, "Ворошиловградвугілля" на 27,2%. Шахтарі басейну видобули 9 990,7 тис. т вугілля, що становило 100,2% річного плану⁷⁶.

У березні 1944 р. президія ЦК профспілки робітників залізорудної промисловості південних районів СРСР ухвалила рішення про відновлення індивідуального та інших форм змагання між гірниками Кривбасу й шахтарями Донбасу. Видатних трудових успіхів у змаганні досягли бурильники шахти "Валявка" І.Кобзар та І.Стадник. Із 1 серпня до 31 жовтня 1944 р. І.Стадник виконав 1,5 річних плани. По 7-10 виробничих норм щоденно виробляли майстри буріння шахти "Північна" П.Міхно, Ніколаєнко, Стрибайло, С.Холкін, рудоуправління ім. К.Лібкнехта О.Довженко й І.Жеваго, 5 стахановців рудника ім. Ілліча. Виробниче завдання 2 й 3 кварталу колективи Кривбасу виконали на 116%. Понад 2 тис. гірників виконували 2-3 норми за зміну⁷⁷. За підсумками індивідуального змагання, звання "Кращий за професією" були удостоєнні 2487 гірників басейну. Протягом 1943-1945 рр. колективи підприємств гірничорудної промисловості України 31 раз перемагали у всесоюзному змаганні⁷⁸. Успіхів у розгортанні індивідуального змагання досягла профспілка робітників сільськогосподарського машинобудування, якій підпорядковувалися первинні організації 25 заводів. У 1 кварталі 1945 р. за звання кращого за професією змагалися 11,8 тис. робітників із 14,4 тис. зайнятих на виробництві. З них 630 були удостоєні цього звання. Підсумовуючи роботу ЦК профспілки за 1944-1945 рр. VIII пленум зазначив, що колективи підприємств сільськогосподарського машинобудування, які виробляли переважно озброєння й боєприпаси, протягом війни 134 рази перемагали у всесоюзному змаганні. ЦК ВКП(б) 23 рази нагороджував їх перехідними червоними прапорами, а 408 робітників і спеціалістів було удостоєно державних нагород⁷⁹.

Проте формальний підхід окремих центральних, фабрично-заводських комітетів і адміністрації підприємств до організації змагання, брак економічних можливостей стимулювати продуктивність праці, призводили до того, що значна кількість робітників не були ним охоплені. Завкоми металургійних заводів залучили в 1944 р. до індивідуального змагання лише 68,2 тис. металургів із 86 тис. робітників, профкоми підприємств промисловості будівельних матеріалів - 8,8 тис. із 13,9 тис., промислового будівництва - 42 тис. із 105 тис.⁸⁰

Важливим засобом інтенсифікації відбудовчих процесів стало змагання молодіжних і фронтвих бригад. Наприкінці 1943 р. профспілки шахт комбінату "Ворошиловградвугілля" організували змагання 295 молодіжних бригад. Колектив В.Фастовця шахти №28 "Венгеровка" в надзвичайно важких умовах видобував за зміну 75-80 т вугілля, значно перевиконуючи виробниче завдання. Гірники бригади Беліков і Стежников були нагороджені орденами Трудового червоного прапора. У червні 1945 р. в промисловості й на транспорті Донбасу за звання фронтвих змагалися близько 5 тис. молодіжних бригад⁸¹.

Понад 220 молодіжних і фронтвих бригад працювали на рудниках і шахтах Кривбасу. Вагомих успіхів у змаганні досяг колектив В.Яценка шахти "Південна" рудоуправління ім. Артема, який виконував щоденно 2-3 норми, а бригадир - до 7. 1944 р. на підприємствах гірничорудної промисловості України змагалися 1613 бригад, 580 із яких були удостоєні звання фронтвих⁸².

На початку 1945 р. в металургійній промисловості республіки працювало 98 чоловічих і 185 жіночих бригад, із них 613 - фронтових⁸³.

У лютому 1944 р. ЦК профспілки робітників заводів важкого машинобудування СРСР розглянув на пленумі стан змагання молодіжних бригад за якнайшвидшу відбудову підприємств і налагодження випуску продукції. У його рішенні зазначалося, що змагання за звання фронтових організоване на 23 основних заводах із 64. Бригади Аргунової, Горобцової, Калмикової й Пащенко Харківського турбогенераторного заводу щоденно виконували норму на 350%. Колектив Пащенко за підсумками всесоюзного змагання в 1 кварталі 1945 р. виборов 3 місце⁸⁴.

На початку 1945 р. в економіці України змаганням було охоплено 34 тис. молодіжних бригад. Значна їх кількість за видатні трудові досягнення була удостоєна звання фронтових⁸⁵.

Змагання трудящих за виконання виробничих планів стало одним із вирішальних факторів зміцнення воєнно-економічної могутності СРСР і відбудови економіки. Профспілки охопили ним в Україні близько 69% робітників, ітерівців і службовців⁸⁶. Аналіз документів профспілкових організацій свідчить, що твердження радянських дослідників про 85% трудівників-учасників змагання є перебільшеними⁸⁷. Приписки були масовим і звичайним явищем радянської доби.

Усебічний розвиток профспілками різних форм виробничого змагання сприяв зростанню продуктивності праці. За 1942-1944 рр. вона піднялася в промисловості на 40%⁸⁸. Змагання робітників і спеціалістів стало важливим чинником удосконалення організації праці, технологічних процесів, упровадження нової техніки, обладнання, інструментів, раціонального використання трудових ресурсів, скорочення виробничого циклу, економії сировини й матеріалів, зменшення собівартості продукції. Основне завдання трудового змагання - зростання продуктивності праці - господарські органи й профспілки виконували в надзвичайно складних умовах перебудови виробництва й освоєння нової продукції, за відсутності належної кількості кваліфікованих робітників і спеціалістів, засобів механізації виробничих процесів, за наявності значних перебоїв у матеріально-технічному постачанні, за рахунок трудової мобілізації населення, масового запровадження понаднормової праці, збільшення тривалості робочого дня до 12-16 годин, скасування відпусток і вихідних днів, постійного підвищення норм виробітку.

Переважно моральне заохочення учасників змагання, важкі умови праці й життя нерідко породжували пасивне ставлення частини робітників до виконання взятих зобов'язань. Спроби профспілок зробити змагання масовим, різке збільшення виробничих норм і планів, мізерне матеріальне заохочення, формальне ставлення партійних, державних і господарських органів спричиняли як трудову наснагу, героїзм і рекорди, так і байдужість, приписки й фальшиві результати.

Морально-етична концепція змагання, розроблена ідеологами компартії, не була спрямована на задоволення нагальних потреб працівника й суспільства. Коли В. Ленін говорив, що "організація змагання повинна посісти визначне місце серед завдань радянської влади"⁸⁹, то йшлося про підпорядкування інтересів людей інтересам держави. Під впливом цілеспрямованої й тотальної пропаганди змагання сприяло трудовим досягненням свідомих робітників але фактично залишало поза сферою впливу більшість робітництва, яка орієнтувалася на реальні матеріальні стимули.

¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945 рр. - Т. 1-3. - К., 1967-1969; Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. - К., 1977. - Т.6-7; КПРС - організатор і натхненник соціалістичного змагання в промисловості України. - К., 1975; Профсоюзи ССРСР. Док-ты и материалы: В 4 т. - М., 1963. - Т.3; Социалистическое соревнование в СССР 1918-1964 гг. Док-ты и материалы профсоюзов. - М., 1965; Історія робітничого класу Української СРСР: У 2 т. - К., 1967. - Т.2; Історія робітничого Донбасу: В 2 т. - К., 1981. - Т.2; Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. - К., 1983.

² Белонос И.И. Советские профсоюзы в годы войны. - М., 1970; Коваль М.В. Все для победы: Подвиг трудящихся Украины у Великой Вітчизняній війні 1941-1945 рр. - К., 1970; Кондакова Н.И. Профсоюзы - активный помощник Коммунистической партии в развертывании социалистического соревнования в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. (По материалам профсоюзов металлургов) // Коммунистическая партия - вдохновитель и организатор всенародного социалистического соревнования в СССР. - М., 1961; Митрофанова А.В. Рабочий класс СССР в годы Великой Отечественной войны. - М., 1971; Морехина Г.Г. Великая битва за металл (1941-1945 гг.). - М., 1974; Рогачевская Л.С. Социалистическое соревнование в СССР. Исторические очерки 1917-1970 гг. - М., 1977; Слуцкий А., Сидоренко В. Профсоюзы Украины после победы Великого Октября. - М., 1961.

³ История профсоюзов России. Этапы, события, люди. - М., 1999; Нариси історії професійних спілок України. - К., 2002.

⁴ Кульчицкий С.В. Україна між двома війнами (1921-1939). - К., 1999.

⁵ Майер Р. О чудесах и чудовищах. Стахановское движение и сталинизм // Отечественная история. - 1993. - №3. - С. 56.

⁶ Більшовик України. - 1939. - № 9. - С. 30.

⁷ КПРС в резолюциях. - Т. 5. - С. 411.

⁸ Там же. - С. 411-412.

⁹ Коммунистическая партия Украины в резолюциях, решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. - К., 1977. - Т. 2. - С. 614-615, 618.

¹⁰ Червоный гірник. - 1940. - 28 липня.

¹¹ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. - К., 1983. - С. 337.

¹² Дніпропетровський металург. - 1939. - 26 травня.

¹³ Советская Украина. - 1939. - 2 июля.

¹⁴ Стахановец. - 1941. - №4. - С. 18; Кіровоць. - 1941. - 30 січня.

¹⁵ Советская Украина. - 1941. - 26 января, 18 апреля.

¹⁶ История профсоюзов СССР. - Ч. 2. - М., 1979. - С. 11.

¹⁷ Радянська Україна в братній сім'ї народів СРСР. - К., 1972. - С.87; Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР. - К., 1973. - Т.1. - С. 242.

¹⁸ Советская Украина. - 1939. - 10 января.

¹⁹ Історія України: нове бачення. - К., 1996. - Т. 2. - С. 281; Кульчицкий С.В. Назв. праця. - С. 228.

²⁰ Кульчицкий С.В. Назв. праця. - С. 228.

²¹ Народное хозяйство СССР в 1960 г. Статист. ежегодник. - М., 1961. - С.188-189.

²² КПРС в резолюциях. - Т. 5. - С. 451, 454-461.

²³ Бюллетень ВЦСПС. - 1941. - №4. - С. 1-4.

²⁴ Чернега П.М. Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941-1945). - К., 1987. - С. 14-15.

²⁵ Советская Украина. - 1941. - 19 июля; Профсоюзы СССР. - Т. 3. - С. 257; Советский тыл в Великой Отечественной войне. - Кн. 2. - М., 1974. - С. 355.

²⁶ Труд. - 1944. - 27 июня.

²⁷ Черная металлургия. - 1941. - 28 июня.

²⁸ Морехина Г.Г. Указ. соч. - М., 1974. - С. 60.

²⁹ Там же.

³⁰ История Харьковского тракторного завода им. Орджоникидзе: Сб. докум. и материалов. - Харьков, 1965. - Т.2. - С. 32.

³¹ История Коммунистической партии Советского Союза. - Т.5. - Кн. 1-2. - М., 1970 - С.441-442.

³² Профсоюзы СССР. - Т.3. - С. 266-269.

³³ Чадаев Я.Е. Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). - М., 1975. - С.92, 211.

³⁴ Труд. - 1942. - 26 сентября.

³⁵ Чернега П.М. Назв. праця. - С. 66; Чадаев Я.Е. Указ. соч. - С. 263.

³⁶ Центр зберігання й вивчення документів новітньої історії в Челябінську Російської Федерації (далі - ЦЗВДНЧ РФ). - Ф. 288. - Оп. 6. - Спр. 213. - Арк. 32.

³⁷ Советская экономика в период Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. - М., 1970. - С. 91.

³⁸ ЦДАВО України. - Ф. 2759. - Оп. 1. - Спр. 32. - Арк. 35; Спр.37. - Арк. 1, 3, 15, 18, 39-40; Социалистические соревнования в СССР 1918-1964 гг. Док-ты и материалы профсоюзов. - М., 1965. - С. 236.

³⁹ Державний архів Скатеринбурзької області Російської Федерації (далі - ДАЕО РФ). - Ф. 834. - Оп. 1. - Спр. 690. - Арк. 50; Профсоюзы СССР. - Т. 3. - С. 261-262.

⁴⁰ Труд. - 1943. - 14 февраля; Комунист. - 1942. - 21 жовтня, 12 листопада.

- ⁴¹ ДАЕО РФ. - Ф. 834. - Оп. 1. - Спр. 696. - Арк. 27; Центр зберігання й вивчення документів нової історії в Єкатеринбурзі Російської Федерації (далі - ЦЗВДНІЄ РФ). - Ф. 4. - Оп. 37. - Спр. 87. - Арк. 19-20.
- ⁴² ЦЗВДНІЄ РФ. - Ф. 4. - Оп. 37. - Спр. 125. - Арк. 2; ДАЕО РФ. - Ф. 834. - Оп. 1. - Спр. 698. - Арк. 25.
- ⁴³ ДАЕО РФ. - Ф. 834. - Оп. 1. - Спр. 698. - Арк. 25.
- ⁴⁴ ЦДАВО України. - Ф. 2596. - Оп. 1. - Спр. 333. - Арк. 51; Спр. 241. - Арк. 11-12.
- ⁴⁵ Там же. - Спр. 254. - Арк. 18; Спр. 333. - Арк. 38,49,52; Спр. 502. - Арк. 35, 43, 48.
- ⁴⁶ ЦЗВДНІЄ РФ. - Ф. 124. - Оп. 1. - Спр. 296. - Арк. 29; ЦДАВО України. - Ф. 2596. - Оп. 1. - Спр. 254. - Арк. 17; Спр. 203. - Арк. 15.
- ⁴⁷ ЦДАВО України. - Ф. 2596. - Оп. 1. - Спр. 340. - Арк. 15,16; Спр. 502. - Арк. 3,4.
- ⁴⁸ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945. - Т.2. - М.,1961. - С. 511.
- ⁴⁹ ЦЗВДНІЄ РФ. - Ф. 288. - Оп. 6. - Спр. 287. - Арк. 54; Спр. 292. - Арк. 27, 28, 52; История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945. - Т. 2. - С. 512.
- ⁵⁰ ЦЗВДНІЄ РФ. - Ф. 288. - Оп. 6. - Спр. 132. - Арк. 63, 64.
- ⁵¹ ЦЗВДНІЄ РФ. - Ф. 4. - Оп. 37. - Спр. 195. - Арк. 15, 17; Спр. 196. - Арк. 195, 196.
- ⁵² Профсоюзы СССР. - Т. 3. - С. 262, 263.
- ⁵³ Труд. - 1942. - 1, 13 декабря, 27 сентября; 1943. - 12 сентября; ДАЕО РФ. - Ф. 841. - Оп. 1. - Спр. 161. - Арк. 46; Спр. 153. - Арк. 3, 5, 43; Профсоюзы СССР. - Т. 3. - С. 269.
- ⁵⁴ ДАЕО РФ. - Ф. 841. - Оп. 1. - Спр. 161. - Арк. 46; ЦЗВДНІЄ РФ. - Ф. 4. - Оп. 18. - Спр. 16. - Арк. 114; Оп. 37. - Спр. 42. - Арк. 39, 40.
- ⁵⁵ Труд. - 1943. - 17 апреля.
- ⁵⁶ Партийная организация Челябинской области в Великой Отечественной войне. Сб. док-тов и материалов. - Челябинск, 1967. - С. 161.
- ⁵⁷ Советская Украина. - 1943. - 15 января.
- ⁵⁸ Тыл - фронту. Сб. воспоминаний, очерков, документов, писем. - Челябинск, 1990. - С. 221-229; Партийная организация Челябинской области в Великой Отечественной войне. - С. 125.
- ⁵⁹ Советская экономика в период Великой Отечественной войны. 1941-1945. - С. 230; Вознесенский Н.А. Военная экономика СССР в период Отечественной войны. - М., 1947. - С. 102.
- ⁶⁰ ЦДАВО України. - Ф. 2357. - Оп. 1. - Спр. 17. - Арк. 6; Труд. - 1943. - 1 августа; Куманев Г.А. Железнодорожный транспорт на службе тыла // Советский тыл в Великой Отечественной войне. - М., 1974. - Кн. 2. Трудовой подвиг народа. - С. 219.
- ⁶¹ ДАЕО РФ. - Ф. Р 554. - Оп. 2. - Спр. 551. - Арк. 42, 67.
- ⁶² Профсоюзы СССР. - Т. 3. - С. 270.
- ⁶³ ЦЗВДНІЄ РФ. - Ф. 4. - Оп. 37. - Спр. 194. - Арк. 131-133.
- ⁶⁴ Державний архів Російської Федерації (далі - ДАРФ). - Ф. 5451. - Оп. 25. - Спр. 592. - Арк. 15-21.
- ⁶⁵ ЦДАВО України. - Ф. 2596. - Оп. 1. - Спр. 254. - Арк. 36; Спр. 333. - Арк. 109-114; Спр. 502. - Арк. 9, 10, 45; Оп. 2. - Спр. 4. - Арк. 163.
- ⁶⁶ ЦДАГО України. - Ф. 166. - Оп. 3. - Спр. 307. - Арк. 62.
- ⁶⁷ ЦДАВО України. - Ф. 2591. - Оп. 1. - Спр. 79. - Арк. 78.
- ⁶⁸ Социалистическое соревнование в СССР. - С. 268.
- ⁶⁹ История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941-1945. - Т. 6. - С. 74; Развитие советской экономики. Стат. материалы. - М., 1961. - С. 99.
- ⁷⁰ Профсоюзы СССР. - Т. 3. - С. 373.
- ⁷¹ Там же. - С. 321, 322.
- ⁷² Социалистическое соревнование в СССР. - С. 148.
- ⁷³ Труд. - 1944. - 5 января, 17 августа; ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 46. - Спр. 150. - Арк. 83.
- ⁷⁴ Труд. - 1944. - 8 февраля, 1 июня, 3 ноября, 20 декабря.
- ⁷⁵ Чернега П.М. Указ. соч. - С. 100, 101.
- ⁷⁶ ЦДАВО України. - Ф. 4957. - Оп. 1. - Спр. 16. - Арк. 68.
- ⁷⁷ ДАРФ. - Ф. 5451. - Оп. 25. - Спр. 815. - Арк. 9; Труд. - 1944. - 7 июля, 13 июля, 6 сентября, 8 октября, 2, 11 ноября.
- ⁷⁸ ЦДАВО України. - Ф. 4957. - Оп. 1. - Спр. 13. - Арк. 99-101.
- ⁷⁹ Там же. - Ф. 2597. - Оп. 1. - Спр. 100. - Арк. 3; Спр. 119. - Арк. 1, 24.
- ⁸⁰ ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 18. - Спр. 410. - Арк. 91; Спр. 414. - Арк. 5.
- ⁸¹ Там само. - Ф. 1. - Оп. 70. - Спр. 197. - Арк. 40, 91; Спр. 786. - Арк. 26.
- ⁸² Там само. - Ф. 1. - Оп. 46. - Спр. 391. - Арк. 12; Труд. - 1944. - 2 ноября; Кучма И.П. Восстановление горнорудной промышленности Украины. Из опыта работы партийных организаций Криворожского и Никополь-Марганцевого бассейна. 1944-1950 гг. - Днепропетровск., 1957. - С. 22.
- ⁸³ ДАРФ. - Ф. 5451. - Оп. 25. - Спр. 1063. - Арк. 67; ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 46. - Спр. 419. - Арк. 72; ЦДАВО України. - Ф. 4957. - Оп. 1. - Спр. 5. - Арк. 93.
- ⁸⁴ Турбовелетень. - 1944. - 26 червня; 1945. - 12 травня; ДАРФ. - Ф. 5451. - Оп. 25. - Спр. 723. - Арк. 6.
- ⁸⁵ ЦДАГО України. - Ф. 1. - Оп. 70. - Спр. 9. - Арк. 32.

⁶⁶ ЦДАВО України. - Ф. 4957. - Оп. 1. - Спр. 3. - Арк. 128; Спр. 5. - Арк. 76, 77, 125, 277; Спр. 6. - Арк. 43; Спр. 7. - Арк. 21, 28, 33, 67; Спр. 10. - Арк. 42; Спр. 13. - Арк. 39, 70; Спр. 14. - Арк. 44; Спр. 16. - Арк. 43, 68; Спр. 17. - Арк. 133; Спр. 18. - Арк. 3, 57, 91, 152; Спр. 22. - Арк. 55; Спр. 28. - Арк. 50; Ф. 2597. - Оп. 1. - Спр. 119. - Арк. 24; ЦДАГО України. - Ф. 1.- Оп. 18. - Спр. 410. - Арк. 91, 104; Спр. 414. - Арк. 5; Спр. 415. - Арк. 55, 57, 71; Ф. 166. - Оп. 3. - Спр. 322. - Арк. 22, 38; Спр. 409. - Арк. 109 (підрахунки автора).

⁶⁷ КПРС - організатор і натхненник соціалістичного змагання в промисловості України. - К., 1975. - С. 148; Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. - С. 382.

⁶⁸ История профсоюзов СССР. - Ч. 2. - С. 39.

⁶⁹ *Ленін В.І.* Первісний варіант статті "Чергові завдання радянської влади" // Повне зібрання творів. - Т. 35. - С. 142.

In the article the author analyses the character and efficiency of industrial contest of Ukrainian workers.

С.О.Наумов, С.І.Посохов*

ХАРКІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ РУСІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті досліджуються роль Харківського університету у суспільному русі ХІХ - початку ХХ ст., діяльність його представників у громадських та політичних організаціях монархічного, ліберального, революційного та національно-визвольного спрямування.

Університети ніколи не стояли осторонь від суспільства, навпаки, вони активно відгукувалися на його проблеми. Відомий учений М.І.Пирогов із цього приводу, зокрема, зазначав: "Університет відображає сучасне суспільство, в якому він живе, більше, ніж інші установи. Якщо поглянути на університет глибше, можна впевнено визначити дух суспільства й усі громадські прагнення, й дух часу... Суспільство видно в університеті як у дзеркалі й перспективі. Університет є й кращий барометр суспільства"¹. Друга половина ХІХ - початок ХХ ст. дають чимало прикладів, які підтверджують цю тезу.

Університетська проблематика у радянській історіографії була здебільшого представлена працями з історії студентського руху, який розглядався як "резерв революційного руху". Якщо відкинути ідеологічні нашарування, у цих дослідженнях можна знайти безліч цікавого матеріалу. Чимало такого роду праць торкаються й історії Харківського університету. Серед перших значних так званих "студентських історій" ХІХ ст. є діяльність Харківсько-Київського таємного товариства. Реакція на ці події вийшла за межі Російської імперії. Повідомлення про них з'явилося у "Колоколі". Через студента Богомолова О.І.Герцен повідомляв про свою підтримку й "особливі сподівання на Малоросію та Харків"². У подальшому студентські виступи відбувалися у 1861, 1869, 1874, 1878, 1881, 1882, 1884, 1886, 1887 роках. Усі вони виникали стихійно, проходили неорганізовано й швидко ліквідовувалися владою та поліцією. Студенти, збуджені тим чи іншим кроком уряду в університетському питанні, збиралися в одній аудиторії або влаштовували збори на вулиці. Здебільшого їхні вимоги мали суттєво академічний характер³, тобто стосувалися питань, пов'язаних із функціонуванням вищих навчальних закладів та регламентацією студентського життя з боку

* Наумов Сергій Олександрович - канд. іст. наук, доцент історичного факультету Харківського університету ім. В.М.Каразіна; Посохов Сергій Іванович - канд. іст. наук, професор, декан історичного факультету Харківського університету ім. В.М.Каразіна.